

پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران

دوره ۷، شماره ۲

پاییز و زمستان ۱۳۹۶، صص ۴۹ - ۲۵

نقش گروه‌های اجتماعی-فرهنگی در شکل‌گیری کوی‌های مسکونی

دوره پهلوی دوم در تهران*

سیده مهسا کامی‌شیرازی^۱

حسین سلطان‌زاده^۲

فرح حبیب^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۴/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۲/۶

چکیده

افزایش جمعیت، کمبود زمین و شیوه‌های معماری نوین، طراحان را به ساخت مجتمع‌های مسکونی سوق داد. در ایران ساخت کوی‌های مسکونی برای اقشار مختلف اجتماع از دوره‌ی پهلوی دوم آغاز شد. رابطه بین بنیان‌های اجتماعی و فرهنگی قشر ساکن در مجتمع‌های مسکونی و معماری مسکن از مسائل اساسی است که عدم توجه به آن می‌تواند فعالیت‌های ساکنان را مختل نماید. هدف پژوهش بررسی نقش گروه‌های اجتماعی-فرهنگی در چگونگی شکل‌گیری کوی‌های مسکونی دوره پهلوی دوم در تهران است. گروه‌های اجتماعی-فرهنگی در شکل‌گیری فضاهای شهری و به تبع آن معماری نقش داشته‌اند. این پژوهش چگونگی این تأثیرگذاری را به روش تاریخی-تفسیری تحلیل می‌کند. منابع اطلاعاتی، مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی بوده و نمونه کوی‌های مسکونی پهلوی دوم در تهران بر اساس گروه اجتماعی-فرهنگی ساکنان آن اعم از کارگری (پایین)، کارمندی (متوسط) و مرفه (بالا) گزینش شده و با توجه به شاخص‌های اجتماعی-فرهنگی مسکن مورد ارزیابی قرار گرفتند. تحولات دوره پهلوی دوم و ویژگی‌های فرهنگی معیشتی ساکنان کوی‌های مسکونی بر معماری خانه‌ها تأثیر گذاشته است. در مسکن گروه‌های پایین با درآمد کم، برنامه‌های دولتی و توان مالی اندک ساکنان باعث بروز سادگی در شکل‌گیری فضاهای مسکونی و کاهش کمیت و کیفیت شاخص‌های اجتماعی-فرهنگی مسکن شده است. در مسکن گروه‌های متوسط و مرفه تحول در طرح خانه‌ها به صورت دوبلکس نمایانگر تمایز اجتماعی این گروه بوده و شاخص‌های کمی و کیفی مسکن افزایش یافته است.

کلیدواژگان: پهلوی دوم، فرهنگ معیشتی، قشر کارگر، قشر متوسط، قشر مرفه، کوی مسکونی، گروه اجتماعی فرهنگی.

* مقاله برگرفته از رساله دکتری سیده مهسا کامی‌شیرازی در دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب، با عنوان نقش عوامل اقتصادی-اجتماعی در چگونگی شکل‌گیری معماری مجتمع‌های مسکونی (بررسی موردی: تهران. دوره‌ی پهلوی دوم) است.

^۱ دانشجوی دکترای معماری، گروه معماری، دانشکده هنر و معماری واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. st_m_kamishirazi@azad.ac.ir

^۲ دانشیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. h72soltanzadeh@gmail.com (نویسنده مسئول).

^۳ استاد گروه معماری، دانشکده هنر و معماری واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. f.habib@srbiau.ac.ir

مقدمه و بیان مسئله

در دوران پهلوی تحولات وسیعی در عرصه‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی ایران به وقوع پیوست. تمرکز روزافزون قدرت و نظام کشوری، جنگ جهانی دوم، کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ش، اجرای برنامه‌های توسعه و افزایش مبادلات اقتصادی و فرهنگی با غرب نمونه‌هایی از این تحولات بودند که اثرات جمعیتی، کالبدی و فرهنگی وسیعی بر جای گذاشتند (حبیبی، ۱۳۸۵: ۳۲ - ۳۱). در پی افزایش جمعیت و مهاجرت از روستاها به پایتخت در دهه ۱۳۲۰ با نمودهای متفاوتی از ظهور و تنوع فرهنگ و طبقات اجتماعی (کارگری، کارمندی و مرفه) در سطح شهر تهران و از جمله در ساختار مسکن مواجه می‌شویم. حاصل این مهاجرت‌ها، کمبود مسکن شهری، انزوای جمعیت روستایی و مشکل زاغه‌نشینی است. دولت برای رفع این معضل به عنوان یکی از راهکارها، اقدام به ساخت کوی‌های مسکونی کرد از جمله کوی-های چهارصد دستگاه، نارمک، نازی‌آباد، شهرآرا، تهران‌ویلا، کن، مهران و سیزده آبان. پژوهش درصدد است تا به بررسی معماری کوی‌های مسکونی پهلوی دوم در تهران که عمدتاً با توجه به طبقات اجتماعی- فرهنگی ساکنان آن طراحی و ساخته می‌شد، بپردازد و در یک بررسی تطبیقی میزان تطابق فضاهای طراحی شده را با نیازهای معیشتی ساکنان آن مورد ارزیابی قرار داده و در پایان تحولات صورت گرفته در معماری این خانه‌ها را با توجه به قشر اجتماعی ساکن در آن مورد تحلیل قرار دهد.

چارچوب نظری

سه خرده ساخت یعنی خرده ساخت سیاسی، خرده ساخت اقتصادی و خرده ساخت فرهنگی در تمامی لحظات در حال کنش و واکنش دائمی‌اند و حاصل این کنش و واکنش، شکل و ویژگی‌های پدیده‌های اجتماعی را رقم می‌زند. یکی از پدیده‌ها طبقه اجتماعی است. طبقه اجتماعی به مکان خاص افراد و گروه‌های اجتماعی در سازمان جامعه اطلاق می‌شود. به بیان دیگر، مردمانی که در لایه اجتماعی- اقتصادی مشابهی جای دارند، اعضای طبقه اجتماعی خاصی را تشکیل می‌دهند (پیران، ۱۳۸۷: ۲۲۹). در دوره مدرن، با توسعه فناوری-ها و علوم، نوعی انقلاب جمعیتی رخ داد و شهرها به عنوان مکان استقرار کارخانه‌ها دارای کارکرد اقتصادی ویژه‌ای شدند. انقلاب صنعتی به دلیل تولید مازاد و شکل دادن نظم اجتماعی مبتنی بر روابط کارگر و کارفرما و تقسیم نابرابر ارزش افزوده، باعث ایجاد قشر جدید اجتماعی به نام بورژوا و سرمایه‌دار شد و سبکی از زندگی که با مفهوم شهرنشینی امروزی تطابق دارد، به وجود آمد (فاضلی، ۱۳۹۲: ۸۵-۸۴).

نقش گروه‌های اجتماعی- فرهنگی در شکل‌گیری فضاهای شهری

رابرت ازرا پارک^۱ معتقد بود در پهنه شهری با موزائیکی از گروه‌های بسیار متفاوت روبه‌رو هستیم که هر یک دارای فرهنگ، تاریخچه و منافع خاص خود هستند و بر اساس

^۱ Robert Ezra Park

فرآیندهای ویژه‌ای وارد رقابت‌های اقتصادی برای تملک فضا می‌شوند. پارک پهنه طبیعی شهری را بخشی از شهر (یک محله) می‌داند پهنه‌ها بر اساس تعلق‌های فرهنگی، اجتماعی یا موقعیت‌ها، افراد را در هر محله توزیع می‌کنند (فکوهی، ۱۳۸۳: ۱۸۳). همین‌که شهر ایجاد گردید به نظر می‌رسد سازوکار بزرگ برگزیننده‌ای است که به گونه‌ای خطاناپذیر افرادی را که برای زندگی در منطقه خاصی یا محیط ویژه‌ای از همه مناسب‌ترند از میان جمعیت گزینش می‌کند (گیدنز، ۱۳۸۳: ۶۰۶). لویس ویرث^۱ در مقاله معروف خود (شهرگرایی به عنوان شیوه‌ای از زندگی) شهر را جایگاه نسبتاً بزرگ متراکم و دایمی که به لحاظ اجتماعی، فرهنگی ناهمگون‌اند، تعریف می‌کند (ریتزر، ۱۳۷۴: ۱۵۰). جمعیت زیاد و متراکم شهر، موجب جداسازی گروه‌های اجتماعی بر اساس ویژگی‌های عمومی ایشان مثل قومیت و منزلت اجتماعی-اقتصادی است. ویلیام للوید وارنر^۲، الگویی برای گونه‌شناسی و طبقه‌بندی جامعه شهری پیشنهاد کرد که در آن اساس، شاخص‌های هویت اجتماعی، سبک زندگی و حیثیت اجتماعی بود. این الگوی قشربندی اجتماعی شامل ۶ طبقه است: طبقه بالای بالایی (بورژوازی موروثی و بزرگ سنتی)؛ طبقه میانی بالایی (طبقه میانی، مرفه و فعال)؛ طبقه میانی پایینی (خرده بورژوازی)؛ طبقه پایین بالایی (کارگران ماهر)؛ طبقه پایین پایینی (کارگران ساده) (فکوهی، ۱۳۸۳: ۱۹۷). فیشر^۳ جماعت مسکونی را به عنوان واحد اساسی در شکل‌گیری شهر در نظر می‌گیرد. از دیدگاه وی گروهی از مولفه‌ها به عنوان پیش‌زمینه‌های اساسی در شکل دادن به جماعت‌ها عمل می‌کنند که عبارت‌اند از: آموزش، درآمد خانوار، سن و جنسیت، ازدواج، فرزندان و ... (همان: ۲۲۳-۲۲۱).

خانواده، سبک زندگی و مسکن گروه‌های خرده‌فرهنگی

خرده‌فرهنگ‌گرایان معتقدند که جمعیت زیاد شهرهای بزرگ، موجب تقسیم‌کار پیچیده و تأسیس نهادهای اجتماعی و تشکیل گروه‌های هم‌سود مختلف و تشدید هویت‌های خرده‌فرهنگی می‌گردد (صدیق سروستانی، ۱۳۸۳: ۳۵-۳۴). خرده‌فرهنگ‌های شهری در ارتباط با مسکن و گروه‌های اجتماعی-فرهنگی، به صورت خرده‌فرهنگ‌های گروه‌های مرفه در بافت‌های ویلایی در شهر، خرده‌فرهنگ مجتمعات مسکونی شامل مجتمعات نخبگان ثروتمند، مجتمعات متوسط و مجتمعات فقیرنشین، طبقه‌بندی می‌شوند. این‌گونه از خرده‌فرهنگ‌ها می‌توانند خود را در قالب یک «محله» و یا حتی یک منطقه شهری نیز نشان دهند که دارای نوعی انسجام جمعیتی (از لحاظ فرهنگی) باشد (فکوهی، ۱۳۸۳: ۲۸۸). اساس این طبقه‌بندی، شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی سبک زندگی خانواده‌ها است. پایگاه اجتماعی افراد که دربرگیرنده عواملی مانند برخورداری از آموزش عالی، میزان درآمد و نوع شغل است، مناسبات و مسیرهای خانواده را شکل می‌دهد و تفاوت‌هایی را در

¹ Louis Wirth

² William Lloyd Warner

³ Claude Fischer

کیفیت خانواده‌ها به وجود می‌آورد. خانواده‌های شهری طیفی گسترده از لحاظ فرهنگی دارند. بخشی از آن‌ها هنوز به سنت گرایش دارند و گروه دیگر در طرف مدرن‌تر طیف قرار می‌گیرند. در طبقات پایین‌تر شهری که در سطح اقتصادی و آموزشی پایین‌تری قرار دارند، خانواده نسبت به طبقات بالاتر اجتماعی سنتی‌تر و پایبندتر به الگوها و هنجارهای موروثی ایرانی است (فاضلی، ۱۳۹۱: ۶۶). خانه در فرهنگ سنتی روستایی، کالایی اقتصادی نیست. روستایی خانه‌اش را می‌سازد یا به ارث می‌برد؛ اما هرگز آن را نمی‌فروشد یا از کسی نمی‌خرد و خانه دارای منزلت و اعتبار است (فاضلی، ۱۳۹۳: ۱۱۱). در شهر، خانه‌ها و مجتمع‌های آپارتمانی فاقد چنین اصالت و اعتبار هستند و معمولاً پایگاه دائمی استقرار خانواده‌ها نیستند و بسیاری از نیازها از جمله نیازهای تفریحی اعضا خارج از محل سکونت تأمین می‌شود. فرهنگ مصرفی معیشت، در میان خانواده‌ها در شهر متنوع است؛ اقشار مرفه معمولاً در پی تهیه لوکس‌ترین وسایل در خانه و نمایش آن‌ها به ویژه در اتاق پذیرایی هستند. قشر متوسط و پایین نیز تا حد امکان در اکثر زمینه‌های ارزشی از قشر بالا الگو گرفته و ارزش‌های سنتی در اینجا کمرنگ می‌شود. پس از آنکه روستاییان در حاشیه شهرها مستقر می‌شوند، معمولاً به کارهای سطح پایین روی می‌آورند، فرزندان خود را به مراکز اشتغال یا مدارس نه چندان مطلوب می‌فرستند و با فرهنگ روستایی، زندگی شهرنشینی را آغاز می‌کنند و مدت‌ها طول می‌کشد تا رسوم زندگی در شهرها را بیاموزند (نشریه همشهری: ۱۳۸۱).

عموماً شرکت‌های خانه‌سازی درباره طراحی، نقشه و مشخصات خانه تصمیم می‌گیرند. (سیراد، ۱۳۹۵: ۲۳۷). پاسخ‌گویان مرفه، در توصیف انتخاب‌هایشان، تمایل به استفاده از واژگان احساسی‌تر نظیر «ما در همان نگاه اول، عاشق اینجا شدیم.» و «من از همان لحظه‌ای که قدم در آن گذاشتم، می‌دانستم اینجا مال من است.» دارند (همان: ۲۴۷). در مقایسه افراد کمتر مرفه جامعه مایل به اتخاذ رویکردی عمل‌گرایانه‌تر هستند. در این بستر، موقعیت مکانی به طور ویژه‌ای پراهمیت است. گفتن این حکایت معمول است: «ما نیاز داشتیم نزدیک همین‌جا زندگی کنیم و بتوانیم پیاده به محل کارمان برویم.» به این ترتیب، بحث تصمیمات پیرامون دو شاخص کلیدی هزینه و راحتی می‌چرخد (همان: ۲۴۸).

بوردیو در پژوهشی از افراد مورد مطالعه خواسته بود تا ویژگی‌های «خانه ایده‌آل» خود را از یک لیست شامل صفاتی از «تمیز و مرتب» گرفته تا «گرم و نرم»، «راحت»، «موزون» و «سنجیده» تعیین نمایند. پاسخ‌دهندگان طبقه کارگر، ویژگی‌های کارکردی داخلی خانه را در نظر داشتند و طبقات متوسط جامعه، خانه‌ای «گرم و نرم»، «راحت» و «پاکیزه» می‌خواستند؛ در حالی که تحصیل‌کرده‌ترین طبقات، شامل اساتید و متخصصان، خانه‌های «سنجیده»، «موزون» و زیبایی‌شناسانه‌تر را ترجیح می‌دادند (ویستر، ۱۳۹۶: ۷۳-۷۲). به این ترتیب، ارتباط قابل تشخیصی بین انتخاب حرفه، سرمایه و سبک زندگی وجود دارد. مردم ترکیبی از معیارهای اجتماعی (پیوند خانوادگی)، فرهنگی (نمادین) و اقتصادی

(ارزش پولی) را برای انتخاب مسکن به کار برده و این معیارها برای گروه‌های مختلف اجتماعی، در میزان و چگونگی اثرگذاری متفاوت‌اند.



پرسش‌های پژوهش

- پژوهش درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش اصلی است که چگونه گروه‌های اجتماعی - فرهنگی مختلف در دوره‌ی پهلوی دوم بر شکل‌گیری معماری کوی‌های مسکونی در تهران تأثیر گذاشته است؟ پرسش‌هایی دیگر که مقاله آن‌ها را بررسی می‌کند، به این شرح است:
۱. چگونه پایگاه‌های اقتصادی - اجتماعی افراد در شکل‌گیری معماری فضاهای مسکونی آن‌ها نقش دارد؟
 ۲. سبک زندگی و مسکن گروه‌های فرهنگی مختلف چگونه است؟
 ۳. شاخص‌های ارزیابی مسکن به لحاظ کمی و کیفی کدام‌اند؟

روش‌شناسی پژوهش

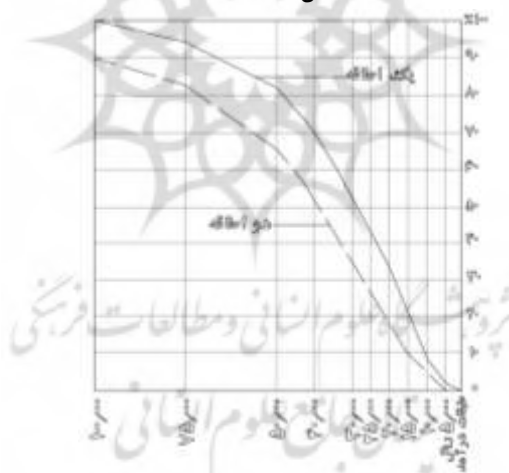
روش تحقیق در این مطالعه، به صورت تاریخی - تفسیری بوده و از نوع مقایسه تطبیقی نمونه‌های موردی است. نوع تحقیق، کاربردی و رویکرد آن، به دو صورت کمی و کیفی است. کلیه اطلاعات تاریخی و اسنادی در ارتباط با کوی‌های مسکونی دوره پهلوی دوم از طریق منابع کتابخانه‌ای گردآوری می‌شود و بر اساس گروه اجتماعی - فرهنگی ساکنان طبقه‌بندی می‌شود. مفاهیم طبقه اجتماعی، گروه‌های خرده‌فرهنگی در ارتباط با مسکن و نظریات جامعه‌شناسی مرتبط با انسان‌شناسی و شهر بررسی می‌شود. تعدادی از شاخص‌های

اجتماعی- فرهنگی در ارتباط با مسکن و با توجه به محدودیت‌های موجود در این تحقیق استخراج شده و در نمونه‌های مورد بررسی به صورت کیفی و کمی مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند. پس از آن در یک بررسی تطبیقی به تحلیل نتایج حاصل در ارتباط با نمونه‌ها پرداخته تا بتوان میزان تطابق فضاهای مسکونی این کوی‌ها با نیازهای معیشتی ساکنان آن‌ها که از اقشار مختلف جامعه هستند را مورد ارزیابی قرار داد.

نظری بر پایگاه اجتماعی- فرهنگی خانواده‌ها در دوره‌ی پهلوی دوم

بر این اساس اطلاعات آماری مربوط به دوره پهلوی دوم در سال ۱۳۳۸ و برای ۳۲ شهر، بیش از نصف کسانی که در یک اتاق سکونت دارند، از طبقات پایین هستند که درآمد آن‌ها سالیانه کمتر از ۳۰۰۰۰ ریال است و بیشتر از نصف کسانی که در دو اتاق مسکن دارند، کسانی هستند که میزان درآمدشان کمتر از سالی ۴۰۰۰۰ ریال است. اشخاص مجرد فقط ۳/۴ درصد را تشکیل می‌دهند و سکونت در یک اتاق به نسبت کل مسکن ۴۰ درصد است. می‌توان دریافت که تعداد زیادی از خانواده‌ها که افرادشان بیش از دو نفر است، در یک اتاق زندگی می‌کنند و این به علت کمی درآمد آن‌ها است (مجله بانک ساختمانی، ۱۳۴۱: ۵۱).

نمودار ۲: منحنی تراکم نسبت خانواده‌ها بر حسب طبقات درآمد برای خانه‌های یک یا دو اتاقه در سال ۱۳۳۸



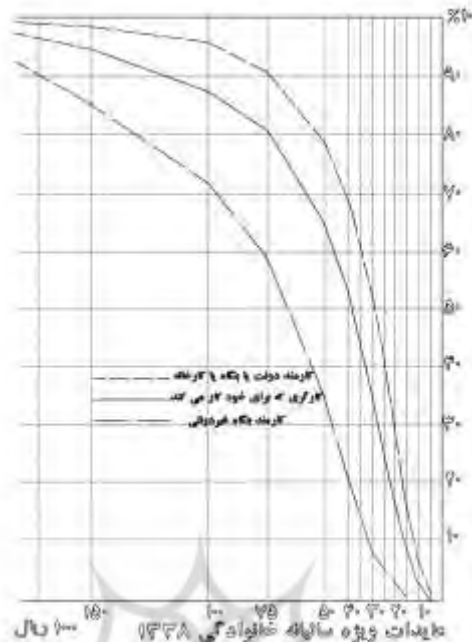
منبع: بانک مرکزی (به نقل از مجله فنی بانک ساختمانی، ۱۳۴۱: ۵۲)

جدول ۱: شغل رییس خانواده

جمع	کارفرما	کارگر	کارمند دولت یا بنگاه یا کارخانه	کارمند موسسه غیردولتی	بیکار
۱۰۰	۶/۴	۳۱/۵	۲۱/۶	۳۵/۶	۴/۸

منبع: بانک مرکزی (به نقل از مجله فنی بانک ساختمانی، ۱۳۴۱: ۷۴)

نمودار ۳: تراکم منحنی تقسیم طبقات درآمد بر حسب شغل رییس خانواده در سال ۱۳۳۸



منبع: بانک مرکزی (به نقل از مجله فنی بانک ساختمانی، ۱۳۴۱: ۷۱)

مطابق نمودار ۳، ۷۰٪ از کارمندان غیردولتی کمتر از ۴۰۰۰۰ ریال درآمد سالیانه دارند و کارگرانی که برای خود کار می‌کنند، کمتر از ۶۰۰۰۰ ریال و کارمندان دولتی کمتر از ۱۰۰۰۰۰۰ ریال. با توجه به اختلاف شغل و درآمد میان طبقات اقتصادی در دوره پهلوی دوم اعم از کارگری، کارمندی و مرفه (پایین، متوسط و بالا) که مبین پایگاه اجتماعی افراد است و نیز به تبع آن تفاوت در سبک زندگی این گروه‌ها به عنوان یک عامل فرهنگی، نوع مسکن این گروه‌ها با یکدیگر متفاوت است.

شاخص‌های اجتماعی و فرهنگی مسکن

مسکن نهادی چندعملکردی است که به ابعاد مختلفی توجه دارد. ابعاد اجتماعی مسکن نظیر امنیت، مطلوبیت و انطباق بر توان مالی خانوارها بر اساس اولویت‌ها و ترجیحات مصرف‌کنندگان مسکن شکل می‌گیرد. مسکن صرفاً به یک واحد فیزیکی محدود نمی‌شود، بلکه محیط مسکونی را نیز شامل می‌شود که کلیه خدمات ضروری اعم از رفاه، اشتغال، آموزش و سلامت را مد نظر قرار می‌دهد. تفاوت‌های منطقه‌ای در فرهنگ، شیوه زیست و به کارگیری نوع خاص از مصالح ساختمانی منجر به گونه‌های خاصی از مسکن می‌شود (عزیزی، ۱۳۸۳: ۳۴-۳۵). مهم‌ترین شاخص‌های اجتماعی و فرهنگی مسکن عبارت است از: تعداد خانوار و بعد خانوار (این دو شاخص همراه با نرخ رشد سالیانه آن، شاخص‌های اجتماعی هستند که تعداد مسکن مورد نیاز در آینده و کمبود مسکن در وضعیت کنونی را مشخص می‌کنند)؛ سطح زیربنا (الگوی فرهنگی نیاز به مسکن را بازگو می‌کند و به عوامل

مختلفی نظیر توان مالی خانوارها و سیاست‌های عرضه زمین بستگی دارد؛ نوع مصالح ساختمانی و الگوی ساخت (بیانگر میزان دسترسی خانوارها به مسکن بادوام و قابل قبول از نظر نوع مصالح است. همچنین شاخص مزبور می‌تواند بیانگر ویژگی‌های فرهنگی در جنبه‌های کالبدی مسکن باشد؛ تعداد اتاق در واحد مسکونی (وجود هر یک از عرصه‌های مختلف اعم از عرصه‌های والدین، فرزندان، مهمان و ...، بیانگر ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی خانوار است. از لحاظ کالبدی نیز مکان خاصی برای این عرصه‌ها قابل پیش‌بینی بوده و ارتباط مستقیم با تعداد اتاق در واحد مسکونی دارد) خصوصیات واحدهای مسکونی (این جنبه، بیانگر وضع کیفی سکونت است. شاخص‌هایی که در این زمینه در راستای شناخت ابعاد اجتماعی مسکن مطرح می‌گردند عبارت‌اند از: درصد برخورداری واحدهای مسکونی از یک، دو و سه اتاق خواب، درصد برخورداری واحدهای مسکونی از دمای داخلی مناسب، درصد برخورداری واحدهای مسکونی از نور کافی، درصد برخورداری واحدهای مسکونی از تهویه لازم) (خوش‌فر، ۱۳۷۴: ۳۸۲-۳۸۱). در یک جمع‌بندی، شاخص‌های ذکر شده را می‌توان به دو بخش کلی کمی و کیفی تقسیم کرد. شاخص‌های کمی عبارت‌اند از: بُعد خانوار، مساحت کوی و زیربنا، تعداد تیپ، طبقه و واحد مسکونی در هر بلوک، مساحت زیربنا و فضای باز خصوصی، تعداد اتاق در واحد مسکونی و مساحت آن‌ها. شاخص‌های کیفی عبارت‌اند از: کیفیت مسکن از نظر دسترسی به تأسیسات عمومی، کیفیت برخورداری واحدها از نور کافی، تهویه و دمای مناسب، کیفیت مسکن از نظر دسترسی به خدمات فرهنگی-اجتماعی، نوع مصالح و الگوی ساخت.

جامعه مورد پژوهش

در راستای بررسی نقش گروه‌های اجتماعی- فرهنگی دوره پهلوی دوم در طراحی فضاهای مسکونی، شماری از کوی‌های مسکونی بر اساس طبقه اجتماعی- فرهنگی ساکنان آن به عنوان جامعه آماری انتخاب شده است. اساس و ترتیب در معرفی این کوی‌ها، زمان احداث آن‌ها است.

کوی چهارصد دستگاہ (قشر کارگری)

اولین قدم دولت برای احداث مسکن ارزان‌قیمت دولتی، احداث کوی چهارصد دستگاہ در شرق تهران بود. ساکنان اولیه این کوی، گودنشینان بی‌بضاعت بودند (مهندسین مشاور نقش محیط، ۱۳۷۷، ۲۹۵). چهارصد دستگاہ در زمان تأسیس فاقد امکانات رفاهی و تفریحی اولیه همچون محلی برای اجتماع مردم، مرکز تجاری و ... بوده است. خیابان‌های فرعی محل تنها نقطه تماس و برخورد‌های اجتماعی ساکنان محسوب می‌شد (کیاکجوری، ۱۳۵۱: ۳۸).

تصویر ۱: نمای عمومی چهارصد دستگاه تصویر. ۲: خانه چهارصد دستگاه تصویر. ۳: حیاط خانه-چهارصد دستگاه



منبع: گزارش بانک رهنی، ۱۳۵۰، ۱۱۱. منبع: حبیبی، ۲۰۱۷، ۴۹. منبع: حبیبی، ۲۰۱۷، ۴۹.

کوی نارمک (قشر کارمندی)

کوی نارمک (۳۰ تیر) در شرق تهران برای گروه‌های درآمدی متوسط در سال ۱۳۳۱ احداث شد. طرح مجموعه شامل تعدادی میدان کوچک (میدانچه) است که عموماً از طریق معابر شمالی - جنوبی و در یک شبکه شطرنجی وسیع‌تر به یکدیگر ملحق شده است. این میدانچه‌ها که در مرکز یک واحد همسایگی واقع شده‌اند، دارای فضای سبزی هستند که مورد استفاده ساکنان واحدهای همسایگی قرار می‌گیرند (مهندسين مشاور نقش محیط، ۱۳۷۷: ۴۰۳-۳۹۹)

تصویر ۴: نارمک. تصویر. ۵: خانه بنا شده به دست خود مردم در کوی نارمک.



منبع: حبیبی و میلدر، ۲۰۱۵، ۳۲. منبع: خداپار، ۱۳۳۴، ۲۲.

کوی نازی‌آباد (قشر کارگری)

از سال ۱۳۳۵ اجرای کوی نازی‌آباد برای آلونک‌نشینان جنوب تهران توسط بانک ساختمانی شروع شد. اراضی اولیه واحدهای مجموعه متعلق به کارخانه‌های آجرپزی بوده است (جهان-

پور، ۱۳۸۰: ۱۲۳). نازی‌آباد از بلوک‌های منظمی تشکیل شده بود که در دو طرف این بلوک‌ها، فضای سبزی به منظور اجتماع و بازی بچه‌های محل در نظر گرفته شده بود (کیاکجوری، ۱۳۵۱: ۲۷).

تصویر ۶: اجتماعی از مردم جنوب تهران بر بالای گودال بزرگی از اراضی نازی‌آباد، شروع عملیات ساختمانی بانک رهنی را نظاره می‌نمایند.



منبع: گزارش بانک رهنی، ۱۳۵۰: ۱۲۳

تصویر ۷: محلی که روزی کوره‌های آجرپزی خاک آن را آجر نمودند، سپس به صورت آپارتمان‌های متعدد، پارک و... درآمده است.



منبع: گزارش بانک رهنی، ۱۳۵۰: ۱۲۳

کوی کالاد (قشر کارمندی)

کوی کالاد در شمال شرقی تهران طی سال‌های ۱۳۳۹-۱۳۳۷ برای قشر متوسط توسط بانک ساختمانی اجرا شد. کوی کالاد دارای هسته مرکزی (پارک منطقه) است که در اطراف آن مرکز خرید و تأسیسات دیگر محلی به وجود آمده‌اند (همان: ۴۶).

تصاویر ۸: کوی کالاد



منبع: نشریه سازمان مسکن: ۱۲۷ - ۱۲۶

کوی کن (قشر کارگری)

ساخت پروژه آپارتمان‌سازی کوی کن در شمال‌غرب تهران و برای اقشار با درآمد پایین در سال ۱۳۳۹ شروع و در سال ۱۳۴۳ خاتمه یافت. در کوی کن، مرکزی به عنوان هسته مرکزی زندگی اجتماعی وجود نداشت. تنها امکانات تفریحی این کوی، یک پارک در جنوب شرقی محل بود که دسترسی مناسبی برای همگان نداشت (همان: ۲۳).

تصویر ۹: دویست دستگاه خانه مجزا- کوی کن. تصویر ۱۰: منطقه آپارتمانی- کوی کن



منبع: نصرافهانی، ۱۳۴۰: ۷. منبع: نشریه سازمان مسکن: ۱۲

کوی شهرآرا (قشر کارمندی)

شهرآرا در غرب تهران برای گروه‌های درآمدی متوسط در سال ۱۳۴۰ به وسیله بخش خصوصی تأسیس شده است. این مجموعه شامل دو گروه واحد مسکونی است. گروه اول که در بخش شمالی آن قرار گرفته شامل تعدادی بلوک آپارتمانی ۳ الی ۴ طبقه است و گروه دوم که در قسمت جنوبی مجموعه قرار گرفته، تعدادی واحد ویلایی و حداکثر دو طبقه است (مهندسین مشاور نقش محیط، ۱۳۷۷: ۴۰۷). شهرآرا دارای یک هسته مرکزی است که پارک و مرکز خرید در آن قرار دارد (کیاکجوری، ۱۳۵۱: ۱۰-۹).

تصویر ۱۱: شهرآرا. تصویر ۱۲: شهرآرا، خانه‌های دو طبقه



منبع: طالبی و دیگران، ۱۳۹۳: ۲۴. منبع: کیاکجوری، ۱۳۵۱: ۱۴

مجموعه مسکونی تهران ویلا (قشر مرفه)

تهران ویلا در شمال غربی تهران در سال‌های دهه ۱۳۴۰ برای اقشار مرفه توسط سرمایه‌داران خصوصی ساخته شده است. بناهای احداثی شامل خانه‌های ویلایی یک و دو طبقه‌ای بوده که فضای سبز خصوصی نیز داشته‌اند (مهندسین مشاور نقش محیط، ۱۳۷۷: ۴۱۳). از آنجا که مالکان اولیه آن از اقشار مرفه اجتماع بوده‌اند، انتخاب موقعیت مذکور به دلیل برکناری واحدهای مسکونی از ازدحام درون شهر و در عین حال در جهت گسترش آینده شهر صورت پذیرفته است (همان: ۴۱۶).

تصویر ۱۳: تهران ویلا



منبع: کیاکجوری، ۱۳۵۱: ۱۷

کوی صد دستگاه (قشر مرفه)

برنامه ایجاد این کوی در شرق تهران در سال ۱۳۴۲ به وسیله بانک رهنی ایران پی‌ریزی شد. در این برنامه ساخت خانه‌هایی از نوع متوسط و عالی مدنظر بود؛ به گونه‌ای که بتواند برای سکونت در اختیار کارمندان عالی‌رتبه دولت و سایر افراد حاضر به مشارکت در طرح قرار گیرد (همان: ۴۱۸). قشریندی اجتماعی ساکنان مجموعه، بر وضعیت اجتماعی کل مجموعه تأثیر گذاشته و رفاه نسبی ساکنان و سطح بالای فرهنگ آنان، باعث کم شدن تعداد اعضای خانوار شده است (همان: ۴۲۳).

تصویر ۱۴: نمایی از ساختمان‌های کوی صد دستگاه



منبع: گزارش بانک رهنی، ۱۳۵۰: ۱۱۳

کوی سیزدهم آبان (قشر کارگری)

کوی سیزدهم آبان در جنوب تهران قرار گرفته است. واحدهای مسکونی این کوی طی سال‌های ۱۳۴۴ تا ۱۳۴۶ به وسیله سازمان مسکن جهت اسکان آلونک‌نشینان احداث شد (مهندسیین مشاور نقش محیط، ۱۳۷۷: ۴۲۵).

تصویر ۱۵: کوی نهم آبان. تصویر ۱۶: خانه‌های کوی نهم آبان



منبع: نشریه سازمان مسکن: ۹۹. منبع: نشریه سازمان مسکن: ۱۰۱

«در اردیبهشت ۱۳۴۴ بنای کوی سیزدهم آبان شروع شد و ۲۲۰۰ خانه یک خوابه دیوارکشی، حیاط‌سازی، لوله‌کشی آب و برق، روشنایی، بازار، دبستان، دبیرستان، شهرداری، آسفالت سه خیابان اصلی، درختکاری، گل‌کاری، چمن

خیابان اصلی در مدت شش ماه به پایان رسید و روز نهم آبان همان سال بهره‌برداری شد. روز دهم آبان کامیون‌های ارتش آلونک‌های بهجت‌آباد را درو کردند و همه آلونک‌نشین‌ها را با بار و بنه ناچیزشان به کامیون‌ها بار زدند. همان‌دم تراکتورها (لودرها) آلونک‌ها را خراب کردند تا دیگر کسی در آنجا ننشیند. کامیون‌ها هر خانوار را جلوی یکی از خانه‌ها پیاده می‌کردند و می‌گفتند: این خانه مال تو» (جوادی، ۱۳۷۴: ۱۲۶).

کوی مهران (قشر متوسط)

کوی مهران در شمال‌غرب تهران برای اقشار متوسط ساخته شد. این کوی از مجموعه‌ای از خانه‌های یک و دو طبقه تشکیل شده است. خیابان اصلی محل، فاقد هر گونه تأسیسات محلی و فضای سبز بوده است (کیاکجوری، ۱۳۵۱: ۲۰-۱۹).

تصویر ۱۷: کوی مهران





منبع: کیاکجوری، ۱۳۵۱: ۲۰

تحلیل یافته‌ها

در این بخش، شاخص‌های اجتماعی- فرهنگی مسکن در ارتباط با نمونه کوی‌های مسکونی پهلوی دوم در تهران مورد ارزیابی و تحلیل قرار گرفته است.



جدول ۲: بررسی شاخص‌های کمی اجتماعی- فرهنگی مسکن در کوی‌های مسکونی پهلوی دوم

نقشه‌ها	خصوصیات واحدهای مسکونی	قشر اجتماعی	نام مجموعه
	<p>- در ۴ تیپ ۱ و ۲ طبقه با مساحت زیربنای حدود ۹۰ متر مربع و مساحت فضای باز خصوصی حدود ۵۰ مترمربع و بعد خانوار ۴/۱۸</p> <p>- ۴ اتاق خواب با مساحت حدود ۷/۵</p> <p>سایر فضاها: آشپزخانه، سرویس بهداشتی، حمام و انبار</p>	قشر با درآمد پایین	چهارصد دستگاه
	<p>- قطعات تفکیکی در ۱ تا ۲ طبقه با مساحت زیربنا ۲۰۰ تا ۵۰۰ مترمربع و بعد خانوار ۴/۵ و تعداد ۲ تا ۳ اتاق ۱۲ مترمربع</p> <p>سایر فضاها: پذیرایی و نهارخوری، هال، آشپزخانه، سرویس، حمام و بالکن</p>	قشر متوسط	کوی نارمک

	<p>در ۳ تپ با بعد خانوار ۵: - خانه‌های مسکونی ۱ طبقه با مساحت زیربنای ۴۰ و مساحت فضای باز خصوصی ۴۰ مترمربع ۲ اتاقه با مساحت حدود ۱۰ مترمربع و پذیرایی و سرویس بهداشتی و حمام - آپارتمان‌ها ۴ و ۵ طبقه ۱۰ واحد با مساحت زیربنا حدود ۶۵ مترمربع و ۲ اتاق به مساحت حدود ۹ مترمربع و پذیرایی و نهارخوری، آشپزخانه، سرویس بهداشتی، حمام و بالکن</p>	<p>قشر با درآمد پایین</p>	
	<p>خانه‌های یک طبقه با مساحت زیربنای ۸۰ تا ۱۲۵ مترمربع و ۳، ۴ و ۵ اتاق با مساحت حدود ۹ مترمربع و پذیرایی و نهارخوری، آشپزخانه، سرویس بهداشتی، حمام و بالکن- بعد خانوار ۴/۵</p>	<p>قشر متوسط</p>	<p>کوی کالاد</p>

	<p>در ۲ تپ با بعد خانوار ۵: - آپارتمان ۴ طبقه ۸ واحد با مساحت زیر بنا ۵۰ مترمربع و ۳ اتاق به مساحت حدود ۱۲ مترمربع و آشپزخانه، سرویس- بهداشتی، حمام و بالکن - خانه‌ها یک طبقه با مساحت زیر بنا ۸۵ مترمربع و ۳ اتاق به مساحت حدود ۱۸ مترمربع و آشپزخانه، سرویس بهداشتی، حمام و بالکن</p>	<p>فصلی در آمد پایین.</p>	<p>کوی کن.</p>
--	---	---------------------------	----------------

	<p>در ۲ تپ با بعد خانوار ۴/۵: - آپارتمان با ۳ و ۴ طبقه ۶ واحد با مساحت زیربنا ۱۲۰ مترمربع و ۲ اتاق به مساحت حدود ۱۰ مترمربع و پذیرایی و نهارخوری، آشپزخانه، سرویس‌بهداشتی، حمام و بالکن - ویلاهای ردیفی با ۱، ۲ و ۳ طبقه با مساحت زیربنا ۹۰ تا ۱۶۰ مترمربع و مساحت فضای باز خصوصی ۴۵ و ۱۲۰ مترمربع و ۲-۳ اتاق به مساحت حدود ۱۲ مترمربع، پذیرایی و نهارخوری، هال، آشپزخانه، سرویس‌بهداشتی، حمام و بالکن</p>	<p>قشر متوسط</p>	
	<p>۴۴۰ خانه شخصی ردیفی ۱ تا ۲ طبقه، خانه‌های یک طبقه با بعد خانوار ۴/۵ با مساحت زیربنا ۹۰ مترمربع و مساحت فضای باز خصوصی ۵۰ مترمربع و ۲ اتاق به مساحت حدود ۱۲ مترمربع و پذیرایی و نهارخوری، هال، آشپزخانه، سرویس‌بهداشتی، حمام و بالکن</p>	<p>قشر مرفه</p>	<p>تهران و ویلا</p>

	<p>در ۲ تپ با بعد خانوار ۴/۵: واحد ۱ طبقه با مساحت زیربنای ۱۲۵ مترمربع و مساحت فضای باز خصوصی ۴۵ مترمربع و ۲ اتاق به مساحت حدود ۸ مترمربع و پذیرایی و نهارخوری، هال، آشپزخانه، سرویس بهداشتی، حمام و بالکن</p> <p>واحد ۲ طبقه با مساحت زیربنای ۱۵۰ مترمربع و مساحت فضای باز خصوصی ۴۰ مترمربع و ۵ اتاق به مساحت حدود ۸ مترمربع و پذیرایی و نهارخوری، هال، آشپزخانه، سرویس بهداشتی، حمام و بالکن</p>	<p>قشر مرفه</p>	<p>صددستگاه</p>
	<p>خانه‌های ردیفی یک طبقه با بعد خانوار ۴/۸ با مساحت زیربنای ۴۰ مترمربع و مساحت فضای باز خصوصی ۴۰ مترمربع و ۲ اتاق به مساحت حدود ۱۰ مترمربع و آشپزخانه، سرویس بهداشتی، حمام</p>	<p>قشر با درآمد پایین</p>	<p>سیزدهم آبان</p>

	<p>قطعات تفکیکی خانه‌سازی ۱ تا ۲ طبقه با بعد خانوار ۴/۵ و مساحت زیربنا ۱۵۰ مترمربع و مساحت فضای باز خصوصی و ۳ یا ۵ اتاق با مساحت حدود ۸/۵ و پذیرایی و نهارخوری، هال، آشپزخانه، سرویس بهداشتی، حمام و بالکن</p>	<p>قشر متوسط</p>	<p>مهران</p>
---	--	------------------	--------------

جدول ۳: بررسی شاخص‌های کیفی اجتماعی- فرهنگی مسکن در کوی‌های مسکونی پهلوی دوم

نوع مصالح و الگوی ساخت	خدمات فرهنگی- اجتماعی	بر خورداری/عدم بر خورداری از نور، تهویه و دمای مناسب	تأسیسات عمومی	کوی
<p>- دیوارهای آجری حمال و طاق ضربی آجری با تیر آهن - فاقد کرسی و وجود رطوبت و ترک در دیوارها</p>	<p>- مدرسه - مسجد محل</p>	<p>- دارای نورگیری - موقعیت و اندازه نامناسب پنجره‌ها باعث تاریکی و گرمای اتاق‌ها در تابستان است.</p>	<p>دارای برق و سیستم لوله- کشی آب محلی بوده است.</p>	<p>چهارصدستگاه شرق تهران</p>
<p>بر پایه معماری کهن ایرانی و روش‌های پیشرفته معماری جهان (سیستم کالاد^۱)</p>	<p>- بازار - حمام - مدرسه - ورزشگاه - پارک - بخش تجاری و اداری در میدان مرکزی</p>	<p>- ایده شمالی-جنوبی ساختن واحدهای مسکونی برای اولین بار در این کوی مطرح می‌شود. - نماهای جنوبی دارای پنجره برای اتاق‌ها و نمای شمالی مشرف به حیاط نیز دارای سطوح شیشه‌ای بزرگ هستند.</p>	<p>دارای آب، برق و چاه جذبی فاضلاب</p>	<p>نارمک شمال شرق تهران</p>

^۱ سیستم کالاد که در کشور فرانسه به وجود آمده است، خانه‌ها را به طریق ساندویچ می‌سازند. به این معنی که دیوار هر خانه از دو قطعه بتن آرمه دارای عرض ۱/۱۰ تشکیل می‌شود که در این فاصله به وسیله یک پایه به هم متصل می‌گردند. داخل این دو جدار را یا خالی می‌گذارند یا با مصالحی که قیمت بسیار نازل داشته باشد، مانند خرده آجر و نظایر آن پر می‌کنند (خدایار، ۱۳۳۶، ۱۳-۱۵).

<p>- دیوارهای آجری حمال و طاق ضربی آجری با تیر آهن - دیوارهای آجری و سقف سفالی در بخش آشپزخانه و توالت</p>	<p>- پارک ورزشی و پارک عمومی - مرکز رفاه خانواده - کتابخانه - مرکز فرهنگی شامل مدارس - خدمات تجاری</p>	<p>پنجره‌های این اتاق‌ها کوچک بوده و بر طبق اصول صحیح نسبت به یکدیگر و نسبت به موقعیت در اتاق و جهت جریان باد قرار داده نشده‌اند. این موضوع کنترل درجه حرارت را در تابستان و زمستان در اتاق‌ها مشکل می‌کند.</p>	<p>دارای آب، برق و چاه جذبی فاضلاب</p>	<p>جنوب تهران نازی‌آباد</p>
<p>- قطعات پیش ساخته بتن مسلح یا بلوک بتنی - سقف تیر آهن یا تیر بتنی پیش ساخته - نما سیمان رنگی (تگری)</p>	<p>- خدمات تجاری - خدمات آموزشی - فضای سبز</p>	<p>- وجود بالکن وسیع در قسمت جنوبی برای استفاده در فصل گرما - موقعیت مناسب پنجره‌ها و درها برای بهره‌مندی از باد شمالی در تابستان جهت تهویه</p>	<p>دارای آب، برق و ...</p>	<p>شمال شرق تهران کلاک</p>
<p>- دیوارهای آجری حمال و طاق ضربی آجری با تیر آهن</p>	<p>- خدمات تجاری - خدمات آموزشی - فضای سبز - درمانی - فرهنگی</p>	<p>- جهت‌گیری واحدها جنوب غربی است که از نظر اقلیمی چندان مناسب نبوده و بهترین جهت‌گیری، جنوب شرقی است. - در برخی از طرح‌ها، محل قرارگیری در و پنجره برای ایجاد جریان هوا در تابستان چندان مناسب نیست.</p>	<p>دارای آب، برق و چاه جذبی فاضلاب</p>	<p>شمال غرب تهران شهرآرا</p>
<p>- استفاده از دیوار حمال آجری در آپارتمان‌های جنوبی و دیوارهای با پنل پیش ساخته شده سیمانی حمال و سقف مجوف پیش ساخته سیمانی در آپارتمان‌های شمالی</p>	<p>- پارک - تعدادی مغازه به صورت پراکنده - مدرسه</p>	<p>- موقعیت درها و پنجره‌ها و ارتباط فضاها با یکدیگر طوری است که استفاده از باد شمال را در تابستان دشوار می‌نماید. - بعضی از خانه‌ها پنجره‌هایی در شرق و غرب دارند که جهت نورگیری مطلوب نیست.</p>	<p>دارای آب، برق و شوفاژ</p>	<p>شمال غرب تهران کرک</p>
<p>- دیوارهای آجری حمال و طاق ضربی آجری با تیر آهن - پوشش کف اتاق از موزاییک - درهای چوبی و فلزی</p>	<p>دارای خدمات محدود و صرفاً در سطح محله از جمله مرکز خرید و ... بوده است.</p>	<p>دارای نورگیری و تهویه مناسب</p>	<p>دارای آب، برق و سیستم فاضلاب اِگو (زیرزمینی)</p>	<p>شمال غرب تهران تهران ویلا</p>

<p>- دیوار باربر آجری و طاق ضربی و تیرآهن - در نما، آجر سفال قرمز در ترکیب با تراورتن سفید - کف پوش اتاق از موزاییک</p>	<p>- پارک - خدمات تجاری - مدارس - مراکز درمانی - گردشگاه</p>	<p>استفاده از یک پاسیوی نسبتاً وسیع برای نورگیری هال مرکزی - استفاده از پنجره‌های وسیع جنوبی - موقعیت درها و پنجره‌ها و ارتباط فضاها با یکدیگر طوری است که برخی از فضاها امکان استفاده از باد شمال در تابستان را ندارد.</p>	<p>دارای آب، برق و چاه جذبی فاضلاب</p>	<p>شرق تهران صد دستگاه</p>
<p>دیوار آجری حمال و طاق ضربی آجری با تیرآهن</p>	<p>- بازار روز - مدرسه - مرکز بهداشت - پارک - خدمات ورزشی</p>	<p>عدم نورگیری و تهویه مناسب</p>	<p>دارای آب و برق و ...</p>	<p>جنوب تهران نهم آبان</p>
<p>- دیوار آجری حمال، سقف ضربی و تیرآهن - پارتیشن چوبی و آجری - در چوبی و پنجره فلزی</p>	<p>عدم دسترسی به خدمات</p>	<p>عدم نورگیری و تهویه مناسب</p>	<p>فاقد آب لوله‌کشی و برق</p>	<p>شمال غرب تهران مهران</p>

منبع: نگارندگان

تحلیل یافته‌ها

تحولات شیوه زندگی نوین در قالب معماری مدرن و به تبعیت از فرهنگ غرب بر ساختار فضایی این کوی‌های مسکونی اثر گذاشته است. مسکن مدرن در مقایسه با مسکن سنتی تنوع فضایی کمتری دارد و این فضاها نیز به فراخور قشر اجتماعی- فرهنگی و قدرت اقتصادی صاحبان خانه‌ها خلاصه‌تر هم شده است و در نمونه‌های مربوط به اقشار پایین به چند اتاق و فضاهای خدماتی ختم شده است. در این کوی‌ها، فضایی که اهالی خانه بتوانند در آن گرد هم آیند، دیده نمی‌شود و تنها اتاق‌های مجزا با یک هسته مرکزی جهت ارتباط فضاها قرار داده شده است که در نتیجه مفهوم حیات و نقش معیشتی خانه را در این حالت کاهش داده است. این مقاصد در راستای اهداف دولت در ارزان‌سازی این کوی‌ها برای اقشار کم‌درآمد بوده که منجر به کوچک شدن ابعاد خانه و کاهش کیفیت ساخت‌وساز و امکانات آن شده است. طرح این خانه‌ها از لحاظ کارکرد و ارتباط فضاها با یکدیگر نیز نامناسب است؛ به نحوی که با قرارگیری اتاق‌ها در شمال حیاط و فضاهای خدماتی در جنوب حیاط، آسایش ساکنان را در استفاده از این فضاها مختل کرده است. حضور عنصر حیاط در طراحی این خانه‌ها، نشانه تمایل فرهنگی به زندگی سنتی در این گروه از اقشار اجتماعی است،

دسترسی به این فضا به صورت مستقل میسر نیست و از طریق عبور از فضای خصوصی اتاق امکان‌پذیر است. در بسیاری از این خانه‌ها که به علت شرایط فرهنگی عموماً ۸ فرزند حضور دارند، فضای ناکافی سطح زیربنا (۴۰ مترمربع) پاسخگوی نیازهای زیستی این اقشار نیست. در ارتباط با شاخص‌های کیفی اجتماعی فرهنگی مسکن در کوی‌های مسکونی اقشار پایین، از لحاظ نورگیری و تهویه تمهیدات مناسبی در طراحی پنجره‌ها وجود ندارد و عدم اجرای صحیح عناصر سازه‌ای در این خانه‌ها باعث بروز اثرات رطوبتی، ترک و ... شده است که نارضایتی ساکنان آن را به دنبال دارد. در این کوی‌ها فعالیت‌های اجتماعی بسیار پایین است و در طرح اولیه مراکز خرید و فضاهای تفریحی در نظر گرفته نشده است.

در کوی‌های اقشار متوسط سطح زیربنا افزایش یافته؛ موقعیت و ارتباط فضاهای داخلی توجیه منطقی پیدا می‌کند. حال در مرکز و سایر فضاها در اطراف آن تداعی‌کننده خانه‌های سنتی با حیاط مرکزی است، لکن به علت عدم رعایت مفاهیم معماری سنتی مسکن نظیر درون‌گرایی، محرمیت و سلسله‌مراتب دسترسی نمی‌تواند آرامش آن خانه‌ها را فراهم آورد. همچنین مساحت اندکی دارد. با توجه به نقشه‌های این خانه‌ها، فضای پذیرایی و نشیمن مورد توجه بیشتری قرار گرفته و به عنوان اتاقی مجزا در کنار سایر اتاق‌ها قرار می‌گیرد؛ بنابراین به تدریج از مساحت فضای باز خصوصی کاسته شده و مساحت فضای بسته افزایش می‌یابد. با تحولات فرهنگی تکنولوژیکی و تأثیر متعاقب آن در سبک زندگی به ویژه در طبقه متوسط، آشپزخانه از حیاط وارد فضاهای مسکونی شد.

از عوامل دیگری که در معماری این خانه‌ها با توجه به تحولات اجتماعی دوره پهلوی دوم شکل می‌گیرد، معماری ژورنالیستی مجلات اروپایی و آمریکایی است که در آنها خانه‌ها و ویلاها را به صورت دوبلکس طراحی می‌کردند. در ایران دهه‌های ۳۰، ۴۰ و اوایل ۵۰ خانه‌هایی به این سبک برای سکونت قشر مرفه طراحی شدند که خود نمایانگر تمایز اجتماعی این گروه بوده است. در پلان این خانه‌ها، پله به صورت نمادین در جلوی ایوان در حیاط و هم داخل بنا در خانه‌های دوبلکس به نمایش گذاشته شده و حجم بسیاری از سطح زیربنا را اشغال کرده‌اند. در طرح این خانه‌ها، افزایش سطح زیربنا و تعداد اتاق‌ها، شرایط زیستی مطلوب را برای ساکنان ایجاد می‌کند و قشریندی اجتماعی ساکنان مجموعه، بر وضعیت اجتماعی کل مجموعه تأثیر گذاشته و رفاه نسبی ساکنان و سطح بالای فرهنگ آنان باعث کم شدن تعداد اعضای خانوار شده است. در کوی‌های مسکونی اقشار متوسط و مرفه، در اکثر موارد موقعیت درها و پنجره‌ها به گونه‌ای است که نورگیری و تهویه فضاهای داخل به کفایت صورت می‌پذیرد. مصالح و الگوی ساخت در این کوی‌ها به تبع پیشرفت فناوری وارد حوزه پیش‌ساختگی می‌شود و در نتیجه از کیفیت مطلوب‌تر و ماندگاری بیشتری برخوردار است. همچنین در طرح اولیه این کوی‌ها، خدمات فرهنگی اجتماعی برای ساکنان در نظر گرفته شده است که خود نشانگر ارتقای کیفیت زیستی در این کوی‌ها است.

نتیجه‌گیری

تحولات مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در دوره پهلوی دوم، منجر به شکل‌گیری گروه‌های اجتماعی فرهنگی شد و در همین دوره ساخت و طراحی کوی‌های مسکونی برای اقشار مختلف اجتماع اعم از کارگری، کارمندی و مرفه آغاز شد. بررسی‌های انجام گرفته در ارتباط با کوی‌های مسکونی پهلوی دوم نشان می‌دهد طرح‌های مسکن گروه‌های پایین با درآمد کم با توجه به عدم استطاعت مالی مناسب این گروه‌ها در تأمین هزینه‌های ساخت و نیز مشخصه‌های فرهنگی این گروه اعم از جایگاه اجتماعی، سطح تحصیلات پایین و ... علی‌رغم تعداد زیاد فرزندان در ابعاد کوچک‌تر، تنوع فضایی کمتر و کیفیت زیستی پایین‌تری قرار دارد. با توجه به نقش محوری اقتصاد در تهیه این گونه مسکن‌ها، از سه عامل کلیدی برای کنترل و پایین آوردن قیمت تمام‌شده واحدها استفاده شده که عبارت‌اند از موقعیت قرارگیری (قیمت زمین)، ابعاد (ویژگی‌های کمی) و خصوصیات واحدهای مسکونی و کیفیت مصالح (ویژگی‌های کیفی). چنین به نظر می‌رسد که نقش عامل اقتصاد به قدری پررنگ شده که در برخی از موارد موجب غفلت طراحان از وجوه کیفی حداقل مسکن گردیده و آن را تا سر حد تأمین یک سرپناه تنزل داده است. از سویی در دوره پهلوی دوم با تحولات اجتماعی و تغییر سبک زندگی مردم از سنت به مدرنیته مواجه می‌شویم. در حوزه واحدهای مسکونی نیز در این دوره با تحولاتی مواجه هستیم که معماری مدرن با منطق عملکردی خود، منجر به خلق فضاهای ساده و استفاده کارکردی از فضا شده است؛ به نحوی که باعث کاهش نقش معیشتی خانه شده است. این مسئله در طرح خانه‌های گروه‌های مختلف جامعه بروز می‌کند تا آنجا که در طرح خانه‌های گروه‌های متوسط و مرفه و به تقلید از طرح‌های معماری ژورنالیستی اروپایی و آمریکایی، پلان‌های دوبلکس مطرح می‌شود و ویلاهای مسکونی شمال شهر و کوی‌های مرفه نشین تهران اغلب به صورت دوبلکس است و در سال‌های آخر دوره پهلوی، دوبلکس بودن منزل یک ارزش محسوب می‌شد که نمایانگر تشخیص و تمایز اجتماعی این گروه بوده. در مجموع خانه‌های گروه‌های اجتماعی فرهنگی متوسط و مرفه به دلیل رفاه اقتصادی نسبی ساکنان و نیز مشخصه‌های فرهنگی آنان اعم از سطح تحصیلات بالا، تخصص و تعداد کم اعضای خانوار از شاخص‌های کمی و کیفی مطلوب‌تری جهت زیست برخوردار است.

منابع

- پیران، پرویز (۱۳۸۷). «مفهوم پیچیده طبقه اجتماعی در جامعه پیچیده ایران»، *اندیشه سیاسی*، ۲۳۱-۲۲۸.
- جوادی، محمدهادی (۱۳۷۴). *تجربه‌های دولت در خانه‌های ارزان*، کنگره بم، جلد نخست، ۱۲۷-۱۰۹.
- جهان‌پور، بهروز (۱۳۸۰). *سیر تحول مسکن در دوره پهلوی*، رساله دکتری معماری، دانشگاه تهران.
- حبیبی، سید محسن (۱۳۸۵). *شرح جریان‌های فکری معماری و شهرسازی در ایران معاصر*، چاپ اول، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- خدایار، امیرمسعود (۱۳۳۶). *خانه‌سازی به سیستم کلاسد*، مجله بانک ساختمانی، سال ۱، شماره ۶، آذر، ۲۰-۱۰.
- خوش‌فر، غلامرضا (۱۳۷۴). *کاربرد شاخص‌های اجتماعی در توسعه مسکن*، مجموعه مقالات سمینار سیاست‌های توسعه مسکن در ایران (جلد اول)، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ریتزر، جرج (۱۳۷۴). *نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: نشر علمی.
- صدیق سروستانی، رحمت‌الله (۱۳۸۳). *بررسی و تحلیل روابط همسایگی در شهر تهران*، تهران: معاونت پژوهشی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
- عزیزی، محمدمهدی (۱۳۸۳). «جایگاه شاخص‌های مسکن در فرآیند برنامه‌ریزی مسکن»، *نشریه هنرهای زیبا*، شماره ۱۷، بهار ۸۳، صص: ۴۲-۳۱.
- فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۹۱). *خانواده و زندگی شهری- تحول خانواده‌ها در بستر تجدد، شهرنشینی و رسانه‌های شدن*، چاپ اول، تهران: نشر تیسرا.
- (۱۳۹۲). *فرهنگ و شهر، چرخش فرهنگی در گفتمان‌های شهری*، چاپ دوم، تهران: نشر تیسرا.
- (۱۳۹۳). *تجربه تجدد رویکردی ان*
- سان‌شناختی به امروزی شدن فرهنگ ایران*، چاپ اول، تهران: نشر تیسرا.
- فکوهی، ناصر (۱۳۸۳). *انسان‌شناسی شهری*، چاپ اول، تهران: نشر نی.
- کیاکجوری، خدیجه (۱۳۵۱). *مطالعه درباره مشخصات کوی‌ها و مسکن در ۹ محله شهر تهران (جزوه منتشرنشده)*، دفتر مطالعات و معیارهای ساختمانی، وزارت آبادانی و مسکن، تهران.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۳). *جامعه‌شناسی، ترجمه منوچهر صبوری*، تهران: نشر نی.
- گزارش سازمان مسکن، دفتر روابط عمومی سازمان مسکن، تهران: چاپخانه بیست و پنجم شهریور.
- گزارش بانک رهنی، (۱۳۵۰). «تلاش‌های عمرانی بانک رهنی ایران»، *مجله هنر و معماری*، شماره ۱۰-۱۱، سال سوم، تیر-آذر، صص: ۱۲۴-۱۰۹.
- مهندسین مشاور نقش محیط (۱۳۷۷). «طرح تجهیز محیطی شهرک‌ها و مجتمع‌های مسکونی مصوب تهران»، *مرحله اول: شناسایی و روش‌شناسی عمومی (جلد دوم)*، شهرداری تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
- نصراصفهانی، رمضان (۱۳۴۰). *کلاس فنی بانک ساختمانی*، مجله بانک ساختمانی، شماره یک، دوره دوم، فروردین، صص ۵-۷.
- نشریه همشهری، *زندگی روستایی با فرهنگ روستایی*، ۱۳۸۱/۱/۲۳.
- وبستر، هلنا (۱۳۹۶). *بوردیو برای معماران*، ترجمه احسان حنیف، تهران: فکر نو.
- سیراد، آبرین (۱۳۹۵). *در خانه: انسان‌شناسی فضای خانگی*، ترجمه غزنویان و دیگران، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- (۱۳۴۱). «مسائل خانه‌سازی و مسکن در ایران»، *مجله فنی بانک ساختمانی*، شماره چهار، دوره دوم، بهار، صص ۷۴-۵۰.

Nu'mānī, F., & Behdad, S. (2006). *Class and labor in Iran: did the revolution matter?*. Syracuse University Press.

Habibi, R. (2017). The institutionalization of modern middle class neighborhoods in 1940s Tehran—Case of Chaharsad Dastgah. *Cities*, 60, 37-49.

Habibi, R., & De Meulder, B. (2015). Architects and 'Architecture without Architects': Modernization of Iranian housing and the birth of a new urban form Narmak (Tehran, 1952). *Cities*, 45, 29-40.